

חיים ברנדווין

מגן בעדן ועד עיר ומלואה

מחקרים במקרא ובספרות עברית

אספה וערכה

מרים ברנדווין

כרמל • ירושלים

Chaim Brandwein

From Genesis to Agnon

Researches in the Bible and in Modern Hebrew Literature

Compiled and edited

by

Miriam Brandwein

מסת"ב 7-961-407-965-978

© מרים ברנדוין

הוצאת כרמל, ת"ד 43092, ירושלים

תשס"ט / 2009

Printed in Israel

על משמע ומבנה ביצירת עגנון*

אליטרציה ודיאלקטיקה אירונית

ב"חילוף צרה בצרה"¹ מעלה המספר דברים על תולדות חורבנה הראשון של ביטשאטש:

"יש אומרים ביטשאטש לא פגעה בה פורענות של חמיל". אדרבא... זו שימשה "עיר מפלט לפליטת צאן ההריגה משאר מקומות...". כגון "שרידי ק"ק שארי גרוד"..., שהיו בה "שלוש מאות בעלי בתים... שהיו מקיימים את התורה מתוך עושר, כולם נהרגו במיתות משונות... ואף כותבי הדורות מזכירים את ביטשאטש בין ששת המקומות שעמדו בפני הפוחזים... אבל דבר ורעב כבר פקדו את כל הערים האלה, מפני הדבר והרעב מתו אלפים ורבבות יהודים...". מכאן תמיהת המספר: "אם כן מהו שאומרים בגזירת ת"ת נחרבה ביטשאטש"? ומתיישבת התמיהה בפשטות: "אלא צרה בצרה נחלפה להם... דור אחד אחר גזירת חמיל עלה עליה התיגר ושרף את העיר ולא חמל... מי שלא הספיק להימלט

* הרצאה באוניברסיטה העברית בירושלים במלאות תשע שנים לפטירת עגנון (כ' באדר תשל"ט, 19.3.1979). נתפרסם ב"הארץ", במוסף לתרבות, ספרות ואמנות בשני המשכים (20.4.97 ו-27.4.97). נתפרסם אחר כך כפרק לימוד על עגנון בחוברות של האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 289-294.

1 מתוך עיר ומלואה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשל"ג, "סיפורה של עיר", עמ' 16-17.

אל המבצר שחטוהו התורכים כאילים וכבשים וגוויתם מצאה את קברה בבטן חיות השדה ועוף השמים". משום כך "תלו חורבן ביטשאטש במעשה חמיל". באשר לעצם ההריגות והשחיתות, דבר זה אינו קשה כלל: "בחמלת ה' על עירנו עמדה על נפשה אף בפורענות התיגר". סובייסקי, מלך פולין זכור לטוב, וחילותיו הבריחו את התורכים ו"לא השאירו סוס תורכי בביטשאטש", אלא שחזר התורכי והחריב את העיר ו"לא הניח בית בביטשאטש שלא החריב". אף החמלה לא אחרה לבוא "בחמלת ה' על עירנו ננערה מחורבנה..."

כדי לעבות את האירוניה חוזר המספר על ה"בעיה ההיסטורית" בקולאז' לשוני מפסוקי תורה ונביאים ולשון חכמים, וחותר פתרון בניב עממי אמביוולנטי: "ראה נתתי לפניך שני דברים המכחישים זה את זה. איזה מהם אמת? ה' אלקינו אמת, הוא יודע את האמת." — "ראה נתתי לפניך היום"² "שני כתובים המכחישים זה את זה"³ "וה' אלהינו אמת."⁴

הרי פרשת חורבנות המיטלטלת מ"חמיל" ל"לא חמל" ל"חמלת ה'". ובין זה לזה: צאן הריגה, תורכים שוחטים ויהודים נשחטים, בטני חיות ועופות מלאות גוויות יהודים, לא סוס תורכי אחד ולא בית יהודי שלם אחד — רק אלוהי האמת יודע מן הסתם מתי נחרבה ביטשאטש לראשונה. הוא גם יודע בוודאי למאי נפקא מינה. הבעיה מתגחכת תוך כדי עלותה, מקולות "חמול", "לא חמל", "חמלת" ומפסוקי הקודש המהדהדים ברקע.

בדיאלקטיקה אירונית דומה נפרשת והולכת העלילה של תולדות חורבנה של העיר גומלידתא בסיפור "עד עולם"⁵.
 "עשרים שנה עסק עדיאל עמזה בחקר תעלומות גומלידתא, שהיתה

2 דברים ל, 15.

3 תורת כהנים, פרשה א.

4 ירמיה י, 10.

5 מתוך האש והעצים, הוצאת שוקן ירושלים ותל אביב, תשכ"ז, עמ' שטו-שלו.

עיר גדולה גאוות גויים עצומים...” (המשפטים של פתיחת הסיפור גדושים בעיינים ובגימ’לים). עדיאל עמזה ישב וחקר עד שידע “סדר חורבנה” של גומלידתא “וכן שם כל גרוד וגרוד שעסקו להחריבה וכמה נהרגו בחרב וכמה מתו ברעב ובצמא וכמה כלו במגפה...”. פרט לבעיה האחת שלא ידע לפתרה: “מאיזה צד נכנסו גדודיו של גדיתון הגבור”, מצד גשר הגבורה או מצד גיא העגורים? (עמ’ שכד), עד שמצא עדיאל עמזה את ספר גומלידתא בתוך בית המצורעים. שם נשאר יושב עד עולם ושם מצא את הפתרון לבעיה — כתוב מפורש “בעמוד האחרון שבספר שהוסיף סופר העיר בסוף הספר”.

קולו של הערוד ששילחה בערמה עלדג-גלדג השבויה בת ההונים, נשמע בין גדודי הגותים “גיחול הגחכן גחן על גחוונו, וגעגע בעפר וגעה מתוך געגועים.... בדקו ומצאו שחומת העיר שאצל גיא העגורים רעועה ונכנסו משם. העלו את העיר באש וגדעו בחרי אפס עולל ויונק, נער וזקן אנשים ונשים. לא נשתייר אדם חי, כולם נגזרו מארץ החיים” (עמ’ שלב).

בעיה דומה ופתרון דומה: אחד על ידי מרקם תאודציה אירונית על “חמלת ה” היודע את האמת המתנפצת בתוכנה ובמצלול מילותיה “בחמול”, “לא חמל” ו”בחמלת”; ואחד בדרך עיצוב עלילה ממעשי עלדג-גלדג הנפקנית, בת גיחול הגחכן מרקיד הדובים, שידעה לגלות “גנזי אהבה וגבורות אהבה לגרף הזקן גיפיון גלסקינון גתרעל ולעיר בן אתונות”. סיפור המתנפץ בתוכנו הגרוטסקי בגודש הגימ’לים והעיינים בהתנגשות בשורת היגדים בקצב סטקטו: “העלו את העיר באש. וגדעו בחרי-אפס עולל ויונק... לא נשתייר אדם חי...” (עמ’ שלב).

פשר גרוטסקה זו כפשר תולדות חורבנה של ביטשאטש: אם ההיסטוריה היא אבסורדית, ההיסטוריוסופיה היא איוולת. משום כך פותח המחבר סיפורו של סופר העיר שבתוך הסיפור “עד עולם”, במילים המעלות את ה”קדיש”: “לחייכם ולחיי כל ישראל אספר מה שסיפרו האותיות המתות” (עמ’ שכט), ומסיימו בתיאור ריגושי של

אמירת "קדיש": "וכשהגיע עדיאל עמזה לסיפור זה זלגו עיניו דמעות" (עמ' שלב).

אליטרציה ב"עידו ועינים"

שימוש דומה באליטרציה אנו מוצאים ב"עידו ועינים".⁶ אך כדי להגביר את ההגחכה עד כדי פרסה, מעמיד המספר כמה שמות ואפיזודות שעל גבול המקברי במקום התנגשות של ספירת מילים קוטביות. כסיפור העומד בפני עצמו מעוצבים תולדות בית גרייפנבך וגלגוליו (עמ' שסז-שסח). תחילתו במעשי גביר אחד מגברי גליפולי. סיניור גמליאל גירון שעלה לארץ "לעשות את שארית ימיו בעיר הקודש" — הוא בונה הבית. בשעת פטירתו ציווה אותו לחברת גומלי חסדים. גבאי החברה משכנו אותו והמלווים מכרו אותו "לגרמני אחד גוטהולד גנזיקליין (היינו ברווזון ברוך-אל — ח"ב), נשיא ראש כת הגודרים שנסתעפה מכת גימיינשאפט דער גירעכטען (חברת הצדק — ח"ב)", שנוסדה בעיר גרליץ על ידי גוטפריד גרייליך (שלום, אל האיום — ח"ב), וממנו עובר הבית לגיסים גורגים עושי גבינה, ומהם לחבר ועד הצירים גיננדליין (ילדה טובה, בחילוף קו"ף לגימ"ל — ח"ב).

בבית זה נושכת אשתו של גוטהולד גנזיקליין את חוטמה של אמה "כדי לנוולה על בעלה" (עמ' שעח). כך עובר הבית מבעלים לבעלים עד שנכנסים לגור בו הגרייפנבכים ונקרא בית גרייפנבך, שם נאה לבית ולמעשים שנעשים בו, כפי שנראה להלן.

כאן נפסיק כדי שאלת תמיהה כבסוגריים: הנראה בית זה נאה לזמן בו אחת שמגלמת את שכינת ישראל (גמולה) עם אחד (גמזו) השומר אמונים לשכינה?⁷

מן האמור לעיל נראה ברור שהעי"ן והגימ"ל מתפקדות בטקסט

6 מתוך עד הנה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ט, עמ' שמג-שצה.

7 ראה משולם טוכנר, פשר עגנון, הוצאת אגודת הסופרים ליר מסדה, רמת גן תשכ"ח, וכן רבים אחרים ההולכים בעקבותיו.

כאבזורים פיוטיים אחרים הבאים לשם הדגשה, הרמזה, הגנחה, חיזוק, חישוף וסתירה. והרי דוגמאות לשם הבהרה נוספת: "פרופסור אלמוני, פרופסור בלמוני, פרופסור גלמוני⁸ כלומר: "אלם בלום וגולם". השימוש באכרוסטיקון בסדר אל"ף, בי"ת, גימ"ל, מוסיף על הגיחוך המשתמע ממובני השמות הנוגדים משמעות תוארם המקובלת: פרופסור, פרופסור, פרופסור. החזרה מוסיפה אף היא לחיזוק הגיחוך.

"...אפשר שיש כאן יתוש ואפשר שאין כאן יתוש, מכל מקום מחמת שמחתי על אורח יקר שכמותך שנזדמן לי איני מרגיש ביישותו של יתוש".⁹ המשחק האליטרטיבי בשי"ן מגביר את האירוניה של דברי המספר לגמזו.

"...הד קולה של שירת קדומים, שראשית ראשיתה של ההיסטוריה היא יורשת יורשי יורשיו" (עמ' שמה). החזרה על השי"ן בקונטקסט זה מצלילה את שירת ההמנונות העינימיים ומעניקה להם מעין מהות מגית.

"הקיצור, ר' יודיל עשה בעיר כמה ימים. וישב בבית הגביר, בסוד חכמים, וחיזק את גופו והוסיף על חכמתו, והאיר את חדרי נשמתו".¹⁰ המבנה השירי של הקטע מאיר את תוכנו האירוני בתוספת הארה. לאחר הסבר זה נראית לי פרשנותם של מבקרים תמוהה: כאילו אות אחת באה לסמל אחד רשע ושנייה — אחד צדיק, ושתייה יחד (עלדג, גלדג) לאחת העומדת בין "קוטב" הצדיקות ל"קוטב" הרשעות.¹¹ או, כביכול, עיצב לו היוצר חידונים מתוחכמים המהווים "לברינט פרטי של האמן", או לברינט פתוח קמעא: אימץ המחבר שתי אותיות משמו (עגנון) ובכך הראה שהדמויות הן חלק מאישיותו.¹²

8 ער עולם, עמ' שכר.

9 עידו ועינם, עמ' שסט.

10 הכנסת כלה, עמ' קצו.

11 ראה ערי צמח, "התפיסה ההיסטוריוסופית של עגנון", הספרות, כרך א, מס' 2, עמ' שכח.

12 ראה פרשנותם של ב' קודצווייל, ה' ברזל, ג' שקד וי' בהט.

לסיום עניין האליטרציה של העי"ן והגימ"ל, הרי מובאה מתוך קטע שבכתב יד שבו משוחח עגנון עם ר' גבריאל:
 "שאלתי את מר גמזו ואמרתי לו, מה זה רבי גבריאל שכל ברואי מעלה וברואי מטה כולם פותחים בעי"ן או בגימ"ל? ומה השיב לי — שמא אזיף את הגאוגרפיא, שמא אשנה שמותיהם של האנשים והנשים? — אם אמנון ותמר יפים בעיניך, אם כסלון ומדמנה יפים בעיניך — התענג עליהם".

גמזו עונה כדרכו של גמזו. אף על פי כן אין אתה יכול שלא לשמוע מדבריו שכוון של מילים בעלות ריתמוס פונטי של אליטרציה ואסוננציה לעצב אופי או ליצור אווירה אינו קטן מכוחם של שמות סמליים שסמליותם נתכהתה ורמזיה כקורות בית הבד.

בית גרייפנבך — פלג הגריפים

נחזור לבית גרייפנבך, היינו פלג הגריפים. שם הולם את גלגוליו עד שנכנסו לגור בו הגרייפנבכים, כפי שראינו, והולם את הדיבורים והמעשים שיישמעו וייעשו בין קירותיו ומעל גגו.

כבר בחלק הפתיחה של סיפור המסגרת, היינו עם ביקורו הראשון של המספר בבית גרייפנבך, נרמז על הגריף, הוא הגריפוס Gryphus בדרך ההשוואה האירונית. הוא משמש במהותו הסמלית ובדרך הופעתו כהתרמה לקו מבני חשוב בעיצובו האמנותי של הסיפור.

המספר בא לברך בכרכת הדרך את שני ידידיו גרהרד וגרדה גרייפנבך. דרך אגב הוא שומע מהם על ד"ר גינת ששכר בביתם חדר שיש לו כניסה מיוחדת. "נתנדנד לבי (לבו) מאותה שמועה... מטעם שהזכירו את גינת כאדם מוחשי" (עמ' שמד). הוא מבליג על סערת נפשו, מסיח דעתו ממטרת בואו ומדאגות ידידיו ופותח בשאלות על ד"ר גינת:

בבקשה ממך ספרי על גינת. אמרה היא (גרדה) כלום לא אמרתי לך שלא שהה בחדרו אלא לילה אחד ובבקר יצא לדרך. אמרתי לה ולא אמרת

שחזר. ובכן, כשחזר מה עשה? — ... מה עשה בחדרו, אם צייר את הפירמידות לפי מידתן או כתב פאוסט שלישי איני יודעת... לעשותני בלשית אתה מבקש. אמרתי לה, בלשית איני מבקש לעשותך מבקש אני לשמוע על גינת. אמרה היא, כבר אמרתי לך שמשעה שמסרנו לו את המפתח לא דיברתי עמו. — וכשחזר מה עשה? — כשחזר ודאי עשה אחד מן הדברים שאמרתי לך. איזו מהם עשה לא נדחקתי לדעת (עמ' שמז).

גרדה, העונה כמתרעמת שאינה "בלשית" ואינה "נדחקת לדעת", מגלה תוך כדי כך את מידת סקרנותה הגדולה למעשי גינת. היא אינה יודעת, אך יודעת שכששהה בחדר "סגר את הדלת וישב מוסגר בו". והמדובר הוא בחדר שיש לו כניסה נפרדת ובינו לבין דירת הגרייפנבכים מפריד פרוזדור ובחזיתו חדר אחר.

הגריף והגמולה

בדרך ההיתול היא מגלה גם את דעתה על טיב עיסוקיו של גינת: מה שמעלה על הדעת עיסוקים של פאוסט ואובייקטים הקשורים בחקר המזרח הקדמון. ובדרך ההרמזה ספק מדעת וודאי מדעת מדובבה, היא מפנה למוטיב הגריפון שבפאוסט.

אומר "מפיסטופלס": "הן תואר הכבוד גריף שלכם / קרוב ל'גרוף' — הזה ינעם לכם? / עונה הגריף — בלי שום ספק נכונה היא הקריבות / לגנאי ידינוה, ועוד יותר לזכות / גרוף, חטוף נערות, כתרים זהב. / אך בר-מזל הוא החוטף, אשריו".¹³ חטיפת נערות המיוחס לגריף הוא מוטיב מובהק בהתקמות הסיפור "עידו ועינם" ועובר מטמורפוזה אירונית מעניינת.

1. מופיע ראשונה כהתרמה ב"מדרש גמזו": "על מה סמכו בני בנימין

שהיו חוטפים מן הכרמים איש אשתו מבנות שילור". מתברר שהם סמכו על צבע המפה של בנימין ולא חששו שמא החטופה אינה זיווגם (עמ' שסא).

2. גמזו מספר איך קדם את גדי בן גאים וחטף את גמולה וזכה בה.
3. בפגישה האחרונה בבית גרייפנבך קופץ גמזו פתאום, נכנס לחדרו של גינת, רואה את גמולה מעקם את זרועותיו על מותניה וחוטף אותה חטיפת גריף.

"באותה שעה הלך כוחה ממנה" ומשהחזיק בה "שוב לא הניח ממנה עד שלקח אותה על זרועותיו והלך עמה..." (עמ' שפט).

בין חטיפת נערה לחטיפת נערה מתעלה והולך קולה המלכב של גרופית הציפור. זו הגרופית שקולה "מלבלב... ומרעיד כל העולם"¹⁴. בסיום הסיפור — גמולה, המנדה עצמה מבעלה,¹⁵ גורפת מן הגג את חכם גדעון, הוא גינת, ושניהם נהרגים. נשאר בחיים ה"גריף" גמזו, הגאה על חטיפותיו.

המספר בלשונו, גמזו במדרשיו וגמולה בזעקתה, קובעים אירונית ומפורשות — החוטף הגדול גמזו מעולם לא נגע בגמולה אשתו. כשראה אותה גמזו "פעם ראשונה עומדת בראש הסלע... והיא שרה ידל ידל ידל זה פה מה..." הוא שומע בשירתה את מה שמבקרינו שמעו, ומכריזו במעין רגש של קדושה:

"הרי היא משנים-עשר המזלות, והיא היא מזל בתולה" (עמ' שנו). וגבריה בן גאואל אביה אשר בדבריו, לפי גמזו, "שגמולה שליוה ומעוטפת ומחותלת בשלמותה" (עמ' שנח). לאחר המחולות והנישואין וההספדים... "עדיין לא נעשה בה שינוי ועמדה כפגה שעצורה באילנה ומתקה צבור בתוכה" (עמ' שעח). יותר משנה לאחר ליל הנישואין עדיין "ויתר (גמזו) על עצמו בשבילה" ו"היא מכה אותו ונושכתו ומקרעת את

14 "כסא איפורמין של שלמה המלך", אהרן יעלנניק, בית המדרש.

15 "בכרכי הים קוראים לנידה גלמודה; מאי גלמודה גמולה מבעלה", סוטה מב ע"א; "מאי גלמודה, גמלה דא מבעלה", ראש השנה כו ע"א.

בגדיו" (עמ' שנד). לפני הפגישה האחדונה עם גינת, שבה היא "מצאה מיתתה על הגג" יחד אתו, היא קוראת אליו מתוך זרועותיו המעוקמות עליה "וקולה היה כקול נערה בתולה שהבשילה כל אהבתה... אחר כל השנים שצפיתי לך אתה אומר לי לכי גמולה" (עמ' שפח). וכלפי דברי גמזו, המצעק כלפי גינת: "אפילו מעוון אשת איש אתה מתיירא" היא אומרת לגינת: "חכם גדעון אל תשמע לו, אני איני אשת איש. שאל אותו אם ראו עיניו את בשרי" (עמ' שפט).

עמידת גמולה בחדר גינת, מוארת באור ירח, "עטופה לבנים ויחפת גלים ושערה פרוּע... " (עמ' שפח), מזכירה את מוטיב הגריף בפאוסט בליל ולפורגיס בין המדורות:

"הכל ערום, מעטם אך כתונת למו / הספינכס מופקר, הגריף חצוץ פרוּע / גדלי שער ובעלי כנפים"¹⁶.

בין עידו ועינם לשיריה ולשונוותיה של גמולה

בביקורו השני של גמזו בבית גרייפנבך, שעה של טרם "התגלות" גמולה בחדרו של גינת, שומע גמזו קול מעבר לקיר. הוא אומר למספר: "סבור הייתי ששמעתי שמדברים" (עמ' שפה). המספר רואה את גמזו יושב דרוך וקשוב, מביט בפני המספר, ואוזניו במקום אחר. תירוציו של גמזו למניעים שהביאו אותו לבית גרייפנבך חשודים. בפעם הראשונה הגיע בלילה לבית זר השקוע באופל, כשהוא אינו יודע כלל שהמספר נמצא בו. בפעם השנייה הגיע לבית כשהוא בטוח שהמספר לא ימצא בו.

הנמקתו לפעם הראשונה היא, שאשתו הסהרודית נעלמה ממיטתה והוא לא התכווין כלל להגיע לבית הזה. אדרבא, פניו היו מידעדות לבית עמרמי.¹⁷ גמזו הלך אחר רגליו שהוליכו אותו לפי תרשימו של שלמה המלך עליו השלום. ו"הולך אל דרום וסובב אל צפון" וגו' (עמ' שנה).

16 פאוסט, חלק, 2 עמ' 125.

17 עמרמי היודע "שאשתו של גמזו אינה זזה ממטתה", עמ' שצב.

בפעם השנייה הגיע לבית משום שהשאיר את אשתו הסהרורית ישנה במטתה כשבגד רטוב שומר עליה (עמ' שעא). גמזו אינו חושש לכלום, שכן נתברר לו שגדול כוחו של בגד שרוי במים מכל כוחות הטבע ושמעל לטבע.

המספר מוריד לרגע את המסכה מעל פניו ופונה לגמזו מתוך קנטור. "באיזו לשון דברו, בלשון עידו או בלשון עינם, הכיר גמזו שאני כועס... — באיזו לשון? בלשון שהיתה גמולה מדברת עם אביה..." (עמ' שפה). גמזו, שאינו יודע כלום על לשון עידו והמנונות עינם, חוץ ממה ששמע מן המספר, יודע שגמולה אינה יכולה לדבר בלשון עידו שהיתה גנוזה "ארבעת אלפים שנה ויותר" (עמ' שסה) ולא במילות של שירת קדומים של אלוהי עינם. משום כך מכיר הוא משאלתו של המספר שהוא כועס ועונה כפי שהוא עונה.

פרשנים של "עידו ועינם" שלא ראו פני המספר שמתחת למסכה, שמו בפיה של גמולה לשון שלא שמעה ושירה שלא ידעה. וממקום שהכניסו אותן שמעו אותן יוצאות.

קריאה עיונית בטקסט הסיפור מגלה שד"ר גינת פרסם את מאמרו "צ"ט מלים של לשון עידו... שלא ידענו אפילו את שמה" (עמ' שמד). ופענח את ההמנונות העינמיים שהיו "טמורות ונעלמות" וגנוזות "באדמה", טרם שינה את שמו לחכם גדעון והגיע לכפרה של גמולה, כדי ללמוד מפיה דיאלקט של לשון קודש וניב ארמי של קהילה יהודית נידחת, שלא עלו מעולם על הכתב ולא היו חקוקים באבן. בפיהם של אנשי כפרה היו ובפיהם מסרו אותם לבניהם.

על לשון עידו מסופר שלאחר שד"ר גינת גילה "צ"ט מלים" ממנה וכתב עליה ספר דקדוק, "לא היה חוקר שלא נתעסק בו". על לשונות אנשי כפרה של גמולה מסופר שדיברו בלשון הקודש בניב מיוחד. פרט לכך היתה להם לשון שהיו מדברים ביניהם ו"עוד לשון אחת היתה לה לגמולה ולאביה" שדיברו בה "...לשון בדויה היא שבדו להם לשעשע את לבם" (עמ' שסד). כל הלשונות האלה, לשונות שבעל-פה הן, ואילו

לשון עידו שגילה ד"ר גינת, לאחר שהיתה מכוסה כמה אלפים שנים אין אדם היודע לדבר בה.

על חקרו של ד"ר גינת, היינו לשון עידו והמנוני עינם מסופר: "ספריו של גינת עברו עליהם ארבעת אלפים שנה ויותר" ועדיין הם "נדפסים והולכים" ו"נשמתו מאירה והולכת מהם..." (עמ' שצה), ואילו מה שהעלה על הכתב חכם גדעון מפי גמולה עלה באש, ונשאר מהם "שני פחים מלאים אפר של ניירות שרופים" (עמ' שצד).

לקהילות היהודים הנידחות שנסע אליהן גבריא אל גמזו כדי להשיג פיוטים עתיקים וכתבי-יד יהודיים, נוסע גם חכם גדעון, המכונה גם "החכם הירושלמי". אמנם כינוי ההולם את הנוסע לקהילות היהודיות ואת אופי מחקרו — להעלות על הכתב ניכי לשון, אורחות תרבות ושירי עם ומסורת, שלא ראו את אור הכתב, כנאמר לעיל, מעשי "אתנוגרף או כיו"ב", כפי שהוא מכונה בפי גמזו. מובן אפוא מדוע מקור גילוייו הוא פיה של גמולה, בת גבריהו בן גאואל, "שאביה מסר לה גנזי חכמה, שגנזו לו אבותיו" (עמ' שעו).

לעומת זאת, גינת, ושוב — שם ההולם את אופי חקרו כלשון עידו ובהמנוני עינם: מקור חקרו האדמה שפתחה פיה והוציאה "כל מה שגנזו בה הדורות הראשונים" (עמ' שפד). במילים אחרות: ד"ר גינת מפענח לשון ושירות קדומות מתוך ממצאים ארכאולוגיים. המעיין בספר המסעות "אבן ספיר" מאת המקובל בן המאה שעברה, הרב יעקב ספיר הלוי, ובספריהם של אברהם בן יעקב וד"ר א' בראוור, על יהודי כורדיסטאן, יעמוד על אורחות חיים, מנהגי תפילה, סדרי משפחה, פתגמי חכמה ומוסר, אגדות עם וטופסי פיוט, שמהם נטל היוצר ושם בפיו של מר גבריא אל גמזו.

מפני שהדברים ארוכים ורבים נסתפק בשתי דוגמאות המלמדות על רבות.

אמר גמזו: "כיוצא בזה מנהגים שלהם שקבלו מאבותיהם ואבותיהם מאבותיהם עד גולי ירושלים שהגלה נבוכדנצר מלך בבל..." גולים אלה הגיעו למקום הזה, לקחו להם נשים וכו' וכו'. "וכך היו הדברים נמשכים

והולכים כמה דורות... וכשכתב להם עזרא עלו לירושלים, לא עלו, לפי שאמרו שהחליף להם המקום את ירושלים במקום זה...".

ואמר יוסף הלוי: "קבלה ביום שאבותיהם באו לגור בארץ הזאת שניים¹⁸ וארבעים שנה קודם חורבן בית ראשון... וכאשר עלה עזרא מבבל ושלח כתבים לכל ישראל לעלות עמו שלח גם אליהם ולא באו, ובא עזרא בעצמו ולא קבלוהו לעלות עמו, באמרם מראש, שאין זאת גאולה שלמה כי לא הגיע הקץ"¹⁹.

על מבקרי המקרא אומר גמזו: "ואל תשיבני ממבקרי המקרא שמהפכים דברי אלקים חיים. דבר זה מהחכמי הגויים למדו... מבקרי המקרא שלא זכו ולא למדו תורה לשמה תורחם מתהפכת בפיהם לפי רעות רוחם" (עמ' שסה).

ואמר יוסף הלוי: "...ואלה אשר רוח תורה" ק זרה להם, ויחזיקו בדעות ומחשבות סופרי זרים... ויעזבו באר מים חיים. ויהי להם הכשדי לאבן (נגף) והרומי לחמר וטיט היון לטיח טפל ויבנו מגדל שנער לירות על אבן בוחן למוסדות חכמינו..."²⁰.

הרוצה להטריח עצמו עד לספרו של יוסף יואל ריבלין "שירת יהודי התרגום" יעמוד על ניב לשון והגייה שהדהדו בקהילות היהודים של גמולה ואביה גבריהו בן גאואל.

והרי משהו לדוגמה, הד לאותה חידה לשונית שבשירת גמולה "ידל ידל ידל וה פה מה" (עמ' שנו): "כא נקלא ידליתין — רק פעם אחת תלד, / יא אדם ויתין — הוי אדם הנך"²¹. והטורח אל מקורותיו של ריבלין, כלומר ליהודי כורדיסטן, ישמע ידל ידל ידל — הוי יקיר, הוי הלב, הוי אהוב: וה-הוי פה מה — מבין, כבערבית: פהם (הגה: יהפהמה), ומשמעותו: הוי מבינה. משמעות השיר כולו: הוי הלב, הוי

18 צ"ל שתיים — ח"ב.

19 אבן ספיר, חדרי תימן, עמ' צט.

20 שם, בית עדן, עמ' יב.

21 שירת יהודי התרגום, שירת זאכו, אדם וחווה, בתים יא-יג.

אהוב, הוי יקיר, מבינה אני, לבי יודע, כדרך ה-dalal — שיר אהבה כורדי מובהק.

פעם ראשונה שומע גמזו את גמולה שרה את השיר לאחר שהוא חוזר מווינה, וד"ר גינת, הוא החכם הירושלמי, כבר עשה שם שישה חודשים, "ועדיין כל הפיות מסיחים בו". גמולה שרה שיר זה בין השירים האחרים "ששכח חכם גרעון" (עמ' שעב). שחזור העלילה לפי סדר כרונולוגי תראה במובהק שהשיר שבו גמולה מדברת אל לבה וקוראת לאהובה, מכוון לגינת. גמזו, שאינו מבין לא את לשונה ולא את לבה, רואה בה בשעת שירתה, למרבית האירוניה, אחת "ממלאכין דשכינתא דמייחדין במלאכין דקודשא בריך הוא..." (עמ' שנו).

עמידה על משמעות שירת גמולה רק מחריפה את מה שעולה מאליו ממרקם העלילה ומבנה הסיפור: כוונת המספר האירוניקן היא מתן דברים בדרך ראייתו של גמזו תוך הרמזה לעגנית לפשרם האמתי.

עידו ועינם ואוגרית

השוואת התיאורים של הגילוי והפיענוח של לשון אוגרית וספרותה ב"כתבי אוגרית" לח"נ גינצברג²² ובמאמרו של מ"ד קאסוטו עם המסופר על לשון עידו והמנונות עינם, חושפת את אופיו ופשרו הפרודי של הסיפור, והרי כמה דוגמאות:

1. "...לפי זאת נקרא להבא לא"ב החדש בשם כתב אוגרית ולשפה

22 אברהם שפירא, בספרו רציפות ומרד — גרשם שלום באומר ובשיח, הוצאת עם עובד, תל אביב (עמ' 79), מצטט את השיחה בין דן מירון לגרשם שלום שבה שלום מציין כי מאמרו של ברנדויין "על משמע ומבנה ביצירות עגנון" הוא "מחקר משכנע לגמרי", ושהסיפור עידו ועינם אכן "נכתב בהשפעת התגליות של אוגרית של ח"נ גינצברג".

- השמית החדשה הכתובה בו — לשון אוגרית²³ היינו לשון שמעולם לא ידענו אפילו את שמה. ואמנם כך מכונה על-ידי המספר לשון עידו: "צ"ט מילים של לשון שלא ידענו אפילו את שמה..."
2. גינצברג משער שכתב אוגרית ולשונה היתה "המצאת יחיד שיצר בחכמתו כתב שהוא פשוט ומעשי". אלא שנשכח הכתב ונשכחה לשונה. ומספרו של "עידו ועינם" אומר: "...ספר דקדוק של לשון נשכחה זו..."
3. את שירת אוגרית מכנה גינצברג "אפוסים", והמספר קורא לשירות עינם "המנונות".
4. על המנונות עינם אומר המספר: "ואפילו אותם שפקקו בהם תחילה שהם עינמיות התחילו כותבים עליהם פירושים". דבר זה מתברר יפה על סמך הידוע לנו מחקר כתבי אוגרית: הרבה טקסטים שהיו כתובים בלשון אוגרית, הרבה מסמכים היסטוריים או חוקי חברה אוגריתיים מתורגמים מלשונות אחרות. טקסטים מסוימים, שהיו כתובים בכתב אוגרית, לא היו בלשון אוגרית, אלא טרנס-ליטרציה של לשון אחרת.²⁴
5. "תוכן רוב הטקסטים האוגריתיים דתי הוא": כוהנים, רב-כוהנים, אלים ואלות. בהמנונות עינם אנו מוצאים: אלוהי עינם, כמרים וקול שיח אישה.
6. מספר "עידו ועינם" תמה ואומר: "והיאך לא הרגישו" חוקרי עינם "שמתוך ההמנונים אנו שומעים כנועם שירת אישה". בהערת הקדמה לאפוס "אלמ נענג ויסממ" (האלים הנעימים והיפים) אנו קוראים: "אנו יודעים שהאלים... המיוחסים הם יונקי חלב אתרת,²⁵ מוצצי שדי הבתולה ענת". לאור הערה זאת מובנת תמיהתו של המספר.

23 כתבי אוגרית, עמ' 12.

24 שם, עמ' 11.

25 הכוונה לאשרת, היא עשתורת.

גינת, עידו ועינים

עיון בכתבי אוגרית ובשירת אוגרית מעלה גם פירוש סביר לשם הסיפור ולשם גיבורו — גינת. השם "גינת" הוא מקראי — "תבני בן גינת".²⁶ ועל משקל שם זה: בצקת ובשמת. אף על פי כן, תצורה זו אופיינית ללשון אוגרית "שעדיין אין בה...ה, אלא...ת".²⁷ ורבות הדוגמאות: פַּת — בת בקר; עַגְלַת — עגלה; חרפת — כבשה, וכו'.

שורשו של השם "עידו" הוא עיד, כלומר חג. וכך משתמש בו גינצברג במבוא לספרו "לרגל עיד הפועלים". וכן אתה מוצא "ימי אידיהם" או "ימי עידיהם",²⁸ ובשירי אוגרית: "שבע שנת תמת, תמן נקפת עד". וקורא קאסוטו: שבע שנים תמימות, שמונה תקופות חגים.²⁹ התצורה המאורכת "עידו" במקום "עיד" באה לשם יצירת אפקט ארכאי, על משקל "בנו צפור" וכן "ירחו אסיף" ו"ירחו בול" בלוח גזר. ורבות הדוגמאות.

"עינים" משורש עי"ן ומי"ם הסיומת לחיזוק. וכך אתה מוצא בשורת אוגרית: "חרצ יצקמ" — זהב יצק; "שתומ לחמ" — שתי, אכלי, וכן מלכ — מלכם, בלע — בלעם, צדק — צדקם (על פי המקרא וטקסטים אוגריתיים).

לפי המוסבר "עידו ועינים" משמעם חג ושיר. משמעות השם — ההמנונות העינמיים שגילה גינת, המנונות חוגגים ב"עוזו רוחם וגאון שירתם". והמשמעות האירונית על שם סוף הסיפור: השיר החוגג המקיף טבע, חי ואדם, וסימו שירת הגרופית. "לפי שהשירים דבוקים זה בזה וקשורים זה בזה, שירי עינות המים דבוקים בשירי ההרים הגבוהים וההרים הגבוהים בעופות השמים, ובעופות יש עוף אחד גרופית שמו,

26 מלכים א טז, 21.

27 כתבי אוגרית, עמ' 12.

28 עבודה זרה ב ע"א.

29 ספרות עברית וספרות כנענית, עמ' 50.

כשמגעת שעתו לצאת מן העולם תולה ראשו בעננים ומנענע קולו בשיר, וכשהוא גומר את שירו יוצא הוא מן העולם" (עמ' שצ).
 הרי חג והרי שיר: עידו ועינם — חג ושיר, כך גם בפי גמזו, הנושא מדרשותיו בנושא — "...ומה צורך כביכול להקדוש ברוך הוא במזלות אלא כל פעל ה' למענהו, למענהו לשון שיר ושבחה, כמו ענו לה' בתודה" (עמ' שס). וצדק גמזו הפעם, כמו שנאמר, "קול ענות אנכי שומע"³⁰ — קול שיר פולחן, וכן, "עלי באר ענו לה"³¹.

האיראה שבסיפור

שלוש אידיאות בסיפור, המתלכדות לאחת:

1. חישוב גנזי תרבות ופיענוחם אין בכוחם "לחדש את הרוח". גילוי צפונותיה ונסתרותיה של האדמה אינו מחזירן לתחייה. מיתוס שמת אי-אפשר להחיותו על ידי חקר. משייפגש חוקר עידו ועינם בגמולה החיה חיי מיתוס, בלי לדעת מוצאם ופשרם, יישרף בלהבה. ד"ר גינת רואה עולמו בעבודת החקר כל עוד ענייניה לשון שירה החקוקות באבן ובחמר. משיפנה לחקר לשון ולשירת הנהגות ומושרות בקול חי, מתגעגע ולוהט, ייגרף בכוח השיר וישאיר אחריו מודעת אבל משובשת שם. ד"ר גינת וחכם גדעון, בגוף אחד לא ייתכנו.
2. מוטיב הלשון עובר בסיפור כחוט השני: לשון עידו העתיקה שהיתה גנוזה וטמורה אלפי שנה, ולשון שירת קדומים. ניכי לשון מקרא בעלת קצב מיוחד בפי יהודים בקהילה נידחת, ולשון ארמית ולשון תרגום ירושלמי. לשון מפוענחת ולשון בדויה, לשון משובשת ולשון עוזרות ורוכלים, לשון סמויה (ידל ידל וכו') ולשון אסיפות וויכוחים, דקדוק לשון³² וחקר התהוות לשון. לשון אותיות של "למ"ד דוגלת"

30 שמות לב, 18.

31 במדבר כא, 17.

32 ספרו של גינת וספר הדקדוק של גזניוס.

ו"נו"ן נמתחת", לשון חקוקה באבן ולשון כתובה על נייר, קלף ועלים. לשון שירת "עינות המים" ולשון שירי הרים ולשון עופות השמים, שעשועי לשון בעברית ואירוניות לשון בגרמנית, ושירת גרופית הציפור מושרת בלשון אדם.

כמו כן, השפעותיה השונות של הלשון על השומע ועל הקורא: מטעות לשון (גילת-גינת) עד לשון הערומים של גמזו, המסווה כוונה במדרשים: מאפקט המצלולים של עי"ן וגימ"ל עד הצירוף הלשוני הנראה שרירותי וחסר פשר, ובו בזמן מרשים כצירוף עברי עתיק הניתן לפיענוח.

לשונות אלה מעוררות פחד וצחוק, תמיהה וחרדת קודש, מבשרות מוות וחרדות אל נבכי חלום.

ובסיכום: אפשר לפענח לשון שכוחה הוא אפשר לבדות לשון לשם "שעשוע הלב"; אך סוד הלשון כמוס ונעלם. על כך אפשר ללמוד משהו מ... ספרי קבלה:

התחיל מדבר על סוד הלשון... ואף אני הוספתי על דבריו מעט ממה שקבלתי מספרי הקבלה שקדמו בזה לחכמי אומות העולם.

3. עולם האשליה הספרותי. קריאה עיונית בטקסט תעלה שהסיפור בנוי על דרך הסוואה והרמזה לפיענוחה, הסחה והכוונה למשמעותה: מארג רשתי זה נעשה באמצעות מערך אמצעים ספרותיים מגוון וסבוך:

א. תפקודיו השונים של המספר, ממספר המבין כול, המדבר מתוך מרחק אירוני אל גיבורו, עד מספר עד וגיבור מעורב בעלילה. המספר מחליף תפקודיו מניה וביה ובכך יוצר ככוונה ערפול משמעויות.

ב. בדומה לכך משתנה יחס המספר אל גיבורו: מיחס של דחייה וחדשנות — הוא מעורר בו תחושה של עכברים מכרסמים ויתוש מטריד, עד יחס של אמפתיה והזדהות — הוא מדבר בעצב על גורלו של גמזו ונראה מתייסר על חייו האומללים.

ג. קיטוע רצף העלילה במשלים ואגדות, בתיאורי מצב והרהורי המספר,

המפוזרים בסיפור: אגדת הנערה שיצר בן גבירול, אגדת הנשר, סיפור גלגוליו של בית גרייפנבך, ועוד ועוד.

ד. העמדת שאלות המתיישבות לכאורה, בתשובות המסיחות את הדעת מן השאלה; מה שיוצר אשליה של אוירת מסתורין שפועלים בה כוחות מגיים ומפעילים התרחשויות אפילות חסרות פשר.

ה. ערבוב זמני התרחשויות ברצף העלילה: גמזו פותח סיפורו על זמן עשותו בכפרה של גמולה עם ביקורו השני.³³

מבנה כזה מעמיד סיפור על סיפור: סיפור דברים שקרו בתוך סיפור של גמזו על דברים אלה, כפי שנאמר לעיל. גמזו הבורח מן הראליה בהסוואה של מרקם מדרשים מכונן, והמספר המרמז אירונית על ההתרחשויות ומשמעותן האמתית פותח עולם קסם של אשליה ספרותית ובו בזמן מראה שעולם זה אינו אלא פטה מורגנה. כה גדול כוח הפלאים של האשליה הספרותית, שאפילו המספר, העומד על האמת המסופרת של גמזו נלכד בקסמה ולא פעם חוזר על דבריו, כפי שמתוודה המחבר בדברו אל גמזו ועליו, בקטע של כתב היד שהזכרנו:

מתוך שבחו של ר' גבריאל אני בא לידי גנותו. קשה לירד לסוף דעתו של אדם זה, כגון אם תכלית סיפוריו מוסרם או המוסר נוי לסיפוריו. פעמים הרבה דומה עלי שהוא מחליף את העיקר בטפל והטפל בעיקר. וכן אמרתי לו, אלמלא המאמרים המסוגרים שאתה מערבב בדבריך היו סיפוריך מרוויחים הרבה. ומה השיב לי, אלמלא אותם המאמרים המסוגרים שאתה קובל עליהם הייתי אוגד את פי וכובש את דברי. מאחר שכן לא נתנני לבי להשמיט מתוך דבריי את המוסר המורם מהם. נמצא מה שיפה בעיני זו נעימתו לא קיימתי ומה שאינו יפה בעיני אלו דברי-מוסר קיימתי.

33 סיפור ביקורו השני תחילתו בעמ' שנו-שסג והמשכו בעמ' שעו-שעט, וסיפור ביקורו הראשון בעמ' שסג-שסד.

שלושת המוטיבים האידאיים בהתלכדותם מעמידים פרודיה לעולם החוויה והמבצע הספרותי באמצעות הלשון, שמקורה גנוז ועלום, יכול היוצר להקים עולם פלאים שבו פועלים ונפעלים כוחות מגיים. אך כולו אינו אלא הסוואה אירונית לראליה שאין לה פשר ואין לה מנחם. פיענוח האירוניה חושף מציאות שהיא עצמה אינה אלא אירוניה.

ניסיון הבריחה לעולם שבו עולה בן גאואל לראשי ההרים ללמוד מן הנשרים היאך מחדשים נעורים (עמ' שעז-שעח) כניסיון הבריחה לעולם המדע, שבו מפענח ד"ר גינת לשונות נשכחות ומגלה שירות קדומות. זה נפגע בציפורני הנשר וזה נגרף מן הגג למוות. וגמזו, המסביר כל המתרחש "בהלכות סגולות ומזלות", מדרשים ובגדים לחים, הוא קריקטורה של הסופר יוצרו, המעצב עולם בלשונות פלא ומשלים. עילוי המציאות אינו אלא הסוואה. פיענוחה מגלה את לגלוגה חסרת הפשר.

שתי ה"חידות" הספרותיות: שם הסיפור "עידו ועינים" ושירת גמולה (ירל ידל וה פה מה) עומדות כסמל לכוח האובייקטיבי של הלשון ליצור עולם קסם שבאשליה, וכהדגמה לחקר לשון גנוזה ופיענוח לשון גמולה. פיענוח החידות חושף ראליה מלגלגת מן הגיבור החוקר כמו המספר "בעל הנעימה", ובד בבד מראה שגם הראליה אינה אלא אירוניה. "ואין המעשה מתחלף בפירושים, ואינו משתנה בכיאור הטעמים... שנוהגים להשיב כדי להתחכם כדיבורים בעולם על המקרים שאין להם פתרון ועל המעשים שאין להם מנחם" (עמ' שצח).